

Turgunov Mirabdulla Dexkanovich

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universitetining Toshkent filiali, Texnologiyalar fakulteti, agrobiologiya va dorivor o'simliklar yetishtirish kafedrasida dotsenti

mirabdulla-turgunov@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada Iridaceae oilasiga mansub turlarning tarqalishi, O'zbekiston florasida mavjud turlar, oilaga mansub turlarning dorivorlik xususiyatlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari Iridaceae oilasiga mansub turlarning ilmiy tibbiyot va xalq tabobatida qo'llanilishi bo'yicha ma'lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Iridaceae, xalq tabobati, flora, Juno, Iris, dorivor o'simliklar, introduksiya.

Аннотация: В статье приведены сведения о распространении видов семейства Иридовые, видах, присутствующих во флоре Узбекистана, и лечебных свойствах видов, принадлежащих к семейству. Кроме того, проанализированы данные об использовании видов семейства Иридовые в научной медицине и народной медицине.

Ключевые слова: Iridaceae, народная медицина, флора, Juno, Iris, лекарственные растения, интродукция.

Abstract: The article provides information on the distribution of species of the Iridaceae family, species present in the flora of Uzbekistan, and the medicinal properties of species belonging to the family. In addition, data on the use of species of the Iridaceae family in scientific medicine and folk medicine are analyzed.

Keywords: Iridaceae, folk medicine, flora, Juno, Iris, medicinal plants, introduction.

Bugungi kunda o‘simliklarning biologik xilma-xilligi va ekologik barqarorlik muammolari, tabiiy floraning noyob va endem o‘simliklarini saqlab qolish va ulardan xalq tabobati va ilmiy tibbiyotda foydalanish muhim global muammolardan biri hisoblanadi. Shu munosabat bilan, floraning noyob va kamayib borayotgan turlarini o‘rganish, ulardan farmatsevtika va xalq xo‘jaligida samarali foydalanish, saqlab qolish yo‘llarini ishlab chiqish alohida ahamiyatga ega.

Dunyoda Iridaceae oilasining 1800 dan ortiq turi ro‘yxatga olingan bo‘lib, ulardan 40 dan ortiq tur O‘zbekiston florasining manzarali o‘simliklari hisoblanadi.

Oila vakillari turli maqsadlarda keng qo‘llanilishiga qaramasdan, ularning aksariyati yuqori manzaralilik xususiyatiga ega. Buning natijasida ularning tabiiy populyatsiyalari soni kamayib bormoqda. “O‘zbekiston qizil kitobi”ning so‘nggi nashri buning yaqqol misolidir.

1-rasm. Introduksiya sharoitida ko‘paytirilayotgan Iris korolkowii

Rgl.

Lekin bu oila vakillarining dorivorlik xususiyatlari haqida adabiyotlarda kam ma’lumotlar keltirilgan bo‘lib, oila vakillarining tibbiyot va xalq tabobatida

qo‘llash bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish ko‘plab savollarga javob topishga imkon beradi.

O‘zbekistonda mustaqillik yillarida o‘simliklarni himoya qilish va ulardan oqilona foydalanish, tabiatni muhofaza qilish borasida keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Ekotizimlarni, tabiiy alohida obyektlarni muhofaza qilish sohasida aniq vazifalarni hal etish, inson va atrof muhitning muvozanatli munosabatlarini rivojlantirish kompleks tadbirlar ishlab chiqildi. O‘zbekiston Respublikasining kelgusi rivojlanish strategiyasi atrof-muhit degradatsiyasining inson salomatligiga ta‘sirini kamaytirish borasida bir qator ilmiy-amaliy chora-tadbirlarni o‘z ichiga oladi.

O‘zbekiston Respublikasining 2016 yil 21 sentabrdagi 409-son “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Xarakatlar strategiyasi to‘g‘risidagi” Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 20 maydagi PQ-251-sonli “Dorivor o‘simliklarni madaniy holda yetishtirish va qayta ishlash hamda davolashda ulardan keng foydalanishni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2022 yil 20 may, PF-139-sonli “Dorivor o‘simliklar xom ashyo bazasidan samarali foydalanish, qayta ishlashni qo‘llab-quvvatlash orqali qo‘shimcha qiymat zanjirini yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlarida mahalliy floramizga mansub noyob va xalq xo‘jaligi uchun ahamiyatli o‘simliklarni o‘rganish qay darajada muhim ekanligini ko‘rsatib turibdi.

O‘rta Osiyo *Iris* L. turkumi *Scorpiris* Spach. kenja turkumi turlarining xilma-xillik markazlaridan biri hisoblanadi. Yunona nomi bilan atalgan (*Juno* Tratt. turkumi) bu kenja turkumning O‘rta Osiyoda 30 dar ortiq turi tarqalgan bo‘lib [1], u barcha turlarning yarmidan ko‘pini tashkil qiladi [2].

Gulsafsarlar oilasi vakillari orasida *Iris pallida* L., *I. Florentina* L., *I. pseudacorus* L. turlari singari dorivor xususiyatga ega turlar uchraydi. Oila vakillari Markaziy Osiyoda keng tarqalgan. Tog‘li hududlardan tashqari Buxoro va Qarshi viloyatlarinig cho‘lli hududlarida ham oila vakillarini uchratish

mumkin. Gulsafsarlar qadimiy tabobatda ham uzoq asrlardan beri qoʻllanib kelinadi [6].

Oila vakillarining kiyoviy tarkibi yetarlicha oʻrganilmagan. Gulsafsarlarning bargida binafsha hidli efir moylari, tanin, kraxmal, iridin glikozidi aniqlangan. Efir tarkibidagi asosiy komponent iron keton moddasi hisoblanadi. Bundan tashqari barg va poyalarda S vitamini, oshlovchi moddalar, violoksantin moddalari mavjud. Oila vakillarining piyozbosh va ildizpoyalarda iridin, kraxmal, organik kislotalar, irigenin, nigritsin, irilon kabi moddalar ajratib olingan [9]. Gulsafsarlar ildizida fenol moddalar, kumarinlar, gispidulin, magniferin va turli flavanoidlar aniqlangan [8].

Botqoq gulsafsaridan (*I. pseudacorus*) ajratib olingan efir moyi tarkibida kurkumin polifenoli, turli karotinoidlar ajratib olingan [7].

Qadimiy tabobatda gulsafsarlardan turli kasalliklarni davolash va oldini olishda foydalanishgan. Jumladan, nafas yoʻllari kasalliklari, jigar, taloq, bachadon kasalliklari va gemorroyni davolashda foydalanishgan. Gulsafsardan tayyorlangan damlamalar orqali yiringli yaralar va toshmalar davolangan. Ildizi asal bilan birga vitiligo va turli dogʻlarni, teri kasalliklarini bartaraf etishda samarali qoʻllanilgan.

Gulsafsar ildizi sirka bilan, yoki bugʻdoy uni bilan birgalikda kuyish va yaralar uchun foydalaniladi [3; 4; 5].

Oʻsimlikdan ajratib olingan shira yuz terisiga surilganda sepkillarni kamaytiradi. Gulsafsar ildizi vino bilan qabul qilinganda siydik xaydovchi, chayon chaqqanda, quloq ogʻrigʻida, samarali vosita sifatida ishlatiladi. Bir qism gulsafsar ildizini 1/5 sirka va asal bilan mis idishda quyug holga kelgunicha qaynatish kerak. Bu moddani yaralar va teridagi dogʻlarga surish tavsiya qilinadi. Gulsafsar moyi pushtirang boʻlib, ichak shamollashi, bachadon kasalliklarida naf keltiradi. Gulsafsar urugʻi uyqu dorisi sifatida qoʻllanilgan. Zaharli hasharotlar chaqqanda ham antitoksin vazifasini bajaradi. Ildiz damlamasi bilan ogʻiz chayqalsa tish ogʻrigʻini, quloqqa tomizilganda quloq ogʻrigʻini qoldiradi. 50 gramm togʻ gulsafsarini 3 litr shakarli suv bilan past olovda qaynatilganda tinchlantiruvchi damlama tayyor boʻladi. Bu damlama quvvatsizlikda ham yaxshi

ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Bundan tashqari damlama astma, yo'tal, tomoq og'rig'i, jigar va taloq kasalliklarida foydali hisoblanadi [5].

Xulosa qilib aytganda *Iridaceae* oilasi vakillariga nafaqat manzarali yoki ko'kalamzorlashtirish uchun qo'llaniladigan ob'yekt sifatida emas, balki dorivor va xalq tabobati uchun uzoq yillardan beri foydalanib kelinayotgan o'simliklar sifatida qarash va ilmiy tibbiyot, farmatsevtika uchun ham istiqbolli ob'yekt sifatida tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vvedenskiy A.I. Rod *Juno* Tratt. – Yunona//Opredelitel rasteniy Sredney Azii. - Tashkent: Fan, 1971. - T. II. - S. 132-139.
2. Ikinci, N., Hall, T., Lledo et al. Molecular phylogenetics of the *juno* irises, *Iris* subgenus *Scorpiris* (Iridaceae), based on six plastid markers//Botanical Journal of the Linnean Society. 2011. 167, 281 – 300.
3. Abu Ali ibn Sino. Kanon vrachebnoy nauki II-tom Tashkent, 1996.
4. Amasiatsi Amirdovlat. Nenujnoye dlya neuchey M., Nauka 1990.
5. Zohidov X. Kanzi shifo (Sokrovishnitsa zdorovya)-Dushanbe Irfon 1991.
6. Karomatov I. Dj. Prostiye lekarstvenniye sredstva. Buxara «Durdon» 2012.
7. Levko G.D., Gins M.S., Zdolnikova YE.A., Baykov A.A.,Turushina V.M. Vliyaniye summarnogo sodержaniya vodorastvorimix antioksidantov v kornevishax na zimostoykost sortov irisa sadovogo (*Iris hybrida* L.) - Ovoshi Rossii 2016, 1(30), 76-81.
8. Mykchailenko O.O., Kovalyov M.V. Phenolic compounds of the genus *Iris* plants (Iridaceae) - Ceska Slov. Farm. 2016, Spring, 65(2), 70-77.
9. Roger B., Jeannot V., Fernandez X.,Cerantola S., Chahboun J. Characterisation and Quantification of Flavonoids in *Iris germanica* L. and *Iris pallid* Lam. Resinoids from Morocco - Phytochem. Anal. 2012 Sep., 23(5), 450-455.